

Mantas BARAKAUSKAS
Vytauto Didžiojo universitetas

Kitamanystės formos Aleksandro Štromo darbuose

Santrauka. Straipsnyje stengiasi atskleisti išeivijos politologo ir teisininko Aleksandro Štromo sovietizmo dekonstrukcijos reiškinių, pristatant ir analizuojant A. Štromo išskirtas dvi kitamanystės formas: ekstrastruktūrinę, arba atvirą, kuri yra iškilusi į sovietinės visuomenės paviršių, ir intrastruktūrinę kitamanystę, giliai įsišaknijusią sovietinėje visuomenėje ir prasismelkusią į kone visas visuomenės gyvenimo sritis. Analizuojant ideologines situacijas bei žmonių prisitaikymo praktikas sovietizmo epochoje, šios dvi kitamanystės formos straipsnyje tyrinėjamos kaip atlikusios reikšmingą vaidmenį Sovietų Sąjungos žlugimo procese.

Raktažodžiai: Aleksandras Štromas, sovietizmas, disidentas, ekstrastruktūrinė kitamanystė, intrastruktūrinė kitamanystė.

Įvadas

Iš Sovietų Sąjungos 1973 m. priverstas emigruoti Aleksandras Štromas¹ buvo vienas pirmųjų mąstytojų Vakaruose, kuris jau XX a. 8 dešimtmčio pabaigoje įžvelgė, kad Sovietų Sąjunga artėja žlugimo link, ir empiriškai neapčiuopiamą Sovietų Sąjungos dezintegraciją laikė vykstančiu procesu. Į klausimą, kaip apskritai laikosi sovietų režimas,

¹ Filosofo Leonido Donskio manymu, XX a. lietuvių intelektualinėje kultūroje, taip pat tarp lietuvių išeivijos akademikų nebuvo kito tokio lygio politikos filosofo. Anot L. Donskio, A. Štromas priklauso garbingai įžymių totalitarizmo, ideokratijos, smegenų plovimo ir manipuliacinio bendravimo kritikų draugijai, kuriai, be kitų, priskirtini Hannah Arendt, Karlas Jaspersas, Karlas R. Popperis, Raymondas Aronas, Leszekas Kołakowskis ir Ernestas Gellneris, kurie akademiškai ir teoriškai darė tai, ką Jevgenijus Zamiatinas, George'as Orwellas, Arthuras Koesterlis, Czesławas Miłoszas, Milanas Kundera ir Tomas Venclova nuveikė rašydami grožinę literatūrą, literatūros kritiką ir politines esė. Donskis, Leonidas, *Tapatybė ir laisvė: trys intelektualiniai portretai*, iš anglų kalbos vertė Laimantas Jonušys. Vilnius: Versus aureus, 2005, 108.

politologo atsakymas buvo toks, kad komunistinis režimas Sovietų Sąjungoje neturi nuosirdžių rėmėjų ir laikosi tik dėl priespaudos ir inercijos, todėl būtent dėl šios priežasties jo suirimas neišvengiamas.² A. Štromas tvirtai tikėjo, kad Sovietų Sąjunga kaip imperija subyrės ir tai nutiksia be jokio karo, iš vidaus, kaip subyra visos dirbtinės politinės sistemos, neturinčios šaknų tautose, kuriose bando įsiviešpatauti.³ Tad neatsitiktinai savo kalboje, pasakytoje 1983 m. Pietų Korėjos Respublikoje, A. Štromas teigė, kad toji „pergalė prieš komunizmą turėtų būti ir bus įtikinamai pasiekta ryžtingoje Vakarų kovoje ne ginklais, o idėjų kovoje“⁴.

Šiame straipsnyje siekiama pateikti sovietizmo epochos įvertinimą atlikus išeivijos politologo ir mąstytojo A. Štromo darbuose nagrinėjamos kitamanystės sampratos analizę, gilinantis į net dabartinėje mūsų visuomenėje iš sovietizmo epochos užsilikusias ir pasireiškiančias naujas, modifikuotas apolitiškumo ir bukinimo formas, sukeliančias antagonizuojantį efektą. Šiandienos pasaulyje vėl regime atgimstančio Šaltojo karo laikų demonus, kai Rusija, tarsi iš praeities košmarų atgimęs Sovietų Sąjungos klonas, 2022 m. vasario 24 d. pradėjusi plačią invaziją į Ukrainą, ne tik siekia palaužti Ukrainos žmonių teisę į laisvę ir pasirinkimo teisę, bet „stodama į žūtbūtinę kovą su Vakarais visais įmanomais būdais siekia ne tik kenkti Vakarų šalims ir laisvajam pasauliui, bet ir sunaikinti visa, kas Vakarais daro Vakarais: atstovaujamas institucijas, etika grindžiamą visuomenės santvarką, pagarbą tiesai, skirtumą tarp tiesos ir melo, laisvės troškimą ir poreikį“⁵.

Straipsnyje nagrinėjama tema chronologiškai apima laikotarpį nuo 1964 iki 1991 m., kuriam taikoma „vėlyvojo sovietizmo“ sąvoka. Chronologinės ribos sietinos su Leonido Brežnevo atėjimu į valdžią ir Sovietų Sąjungos subyrėjimu bei su tuo sietiniais politiniais ir ideologiniais kontekstais. Tačiau tyrimas iš dalies susijęs ir su ankstesniu – destalinizacijos ir sąlyginio atšilimo laikotarpiu, prasidėjusiu po Josifo Stalino mirties 1953 m., ir Nikitos Chruščiovo valdymo laikotarpiu (1953–1964).

Šiame straipsnyje „kitamanystės“ terminas vartojamas apibūdinti įsitikinimų, doktrinų ar idėjų visumai, kuri nukrypsta nuo dominuojančios ideologijos ir yra suvokiama kaip opozicinė vyraujančiai ideologinei sistemai.

Šio straipsnio tikslas – remiantis A. Štromo darbų analize, pristatyti dvi autoriaus skiriamas kitamanystės formas, atlikusias itin reikšmingą vaidmenį Sovietų Sąjungos žlugimo procese. Siekiant šio tikslo, išskirti uždaviniai: 1) išskirti šių kitamanystės formų esminius bruožus; 2) palyginti autoriaus suformuluotas kitamanystės sampratas su kitų analizuojamo laikotarpio mąstytojų ir rašytojų kitamanystės sampratomis; 3) įvertinti šių dviejų kitamanystės formų apraiškas sovietinės visuomenės kontekste, analizuojant ideologines situacijas ir žmonių prisitaikymo praktikas sovietizmo epochoje.

² Shtromas, Alexander, *Who Are the Soviet Dissidents*. Bradford: University of Bradford, 1977, 4.

³ Štromas, Aleksandras, „Kovoje dėl Lietuvos, Europos, kultūros: keletas minčių apie Bronio Railos *Raibas agavas*“, in *Laisvės horizontai*. Vilnius: Baltos lankos, 2001, 315.

⁴ Shtromas, Alexander, *To Fight Communism; Why and How*. New York: The Professors World Peace Academy, 1985, 9.

⁵ Thom, Françoise, *Putinas arba valdžios manija*, iš prancūzų kalbos vertė Raimonda Baškytė. Vilnius: Briedis, 2023, 167.

Reikėtų sutikti su istoriko Egidijaus Aleksandravičiaus teiginiu, kad rizikuoti tirti artimiausią praeitį, besidriekiančią čia pat už gyvosios dabarties slenksčio, nepaisant visų kliūčių ir fobijų, yra istorijos mokslo pareiga.⁶ Pasak E. Aleksandravičiaus, istorinis tyrimas yra ne kas kita, kaip būdas pažinti praeitį taip, kad ji taptų istorija. Tai – būdas padėti *homo sovieticus* uždaryti sąmonės recidyvus į istorijos narvą.⁷ Šis tyrimas naujas ir aktualus tuo, kad atliekant A. Štromo išskirtų dviejų kitamanystės formų analizę ženkliai gausėjančių sovietų okupacijos laikotarpio istorinių tyrimų kontekste siekiama rasti prielaidų paaiškinti šias kitamanystės sampratas ir jų apraiškas kaip vienus pagrindinių Sovietų Sąjungos suirimą nulėmusių fenomenų. Straipsnyje aiškinamasi, dėl kokių priežasčių ir aplinkybių ne tik Vakaruose gyvenantys žmonės, bet ir mes patys dar nesugebame visapusiškai įvertinti išgyventos komunistinės patirties, įsisąmoninti to laikmečio egzistencinės ir dvasinės patirties, nubloškusios ištisas kartas į dvasinę ir intelektualinę tuštumą. Siekiama pažvelgti į sovietizmo epochą per kitamanystės fenomeną ir pabandyti per šį tyrimo objektą iš naujo pažvelgti į Sovietų Sąjungos totalitarinio režimo griaujamąjį poveikį žmogaus laisvei, kai siekta reguliuoti visą žmogaus veiklą, nieko nepaliekant asmeniniam pasirinkimui.

Istoriografijos ir šaltinių apžvalga

Lietuviškoje istoriografijoje sovietizmo epochos tyrimams pastaruoju metu skiriama labai daug dėmesio. Verta išskirti Sauliaus Grybkauskio darbus: tai – ir monografija „Sovietinė nomenklatura ir pramonė Lietuvoje 1969–1985 metais“, kurioje atskleidžiamas nomenklatinės sistemos ir ekonomikos valdymo ryšys, sovietinės federacinės sąrangos poveikis ūkio politikai, ir kartu su Rūta Grišinaite parašyta knyga „Inžinieriai pagal planą: techninis mokymas ir specialistų rengimas Lietuvoje 1944–1990 metais“, kurioje tyrinėjamas inžinierių sluoksnio formavimasis sovietinėje Lietuvoje.⁸ Šiame kontekste išskirtina Kastyčio Antanaičio daktaro disertacija „Sovietinė Lietuvos, Latvijos ir Estijos nomenklatura (1953–1990 m.). Dėsningumai ir ypatumai“, kurioje itin išsamiai analizuojama Sovietų Sąjungos okupuotų Lietuvos, Latvijos ir Estijos nomenklaturų raida 1953–1990 m., kreipiant dėmesį ne tik į politinę dinamiką apibrėžtame regione ir laike, bet ir į vidinį socialinį bei kultūrinį nomenklaturų kitimą.⁹ Apie sovietmečio kasdienybę Lietuvoje, analizuodamas žmonių patirtis sovietinėje sistemoje, jų moralines dilemas, prisitaikymą ir tylų kasdienį veikimą, rašė Valdemaras Klumbys istorinėje-eseistinėje studijoje „Stovėję po medžiu? Lietuvių inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu“ ir Tomas Vaisieta monografijoje „Nuobodulio visuomenė: kasdienybė ir ideologija vėlyvuosiu sovietmečiu (1964–1984)“, kurioje pateikiant savitą nuobodulio interpretaciją bandoma paaiškinti,

⁶ Aleksandravičius, Egidijus, „Vėlyvojo sovietmečio istoriografinės problemos ir LKBK“, in *Praeitis, istorija ir istorikai*. Vilnius: Vaga, 2000, 200–201.

⁷ *Ibid.*, 201.

⁸ Grybkauskas, Saulius, *Sovietinė nomenklatura ir pramonė Lietuvoje 1969–1985 metais*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011; Grybkauskas, Saulius ir Grišinaite, Rūta, *Inžinieriai pagal planą: techninis mokymas ir specialistų rengimas Lietuvoje 1944–1990 metais*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2019.

⁹ Antanaitis, Kastytis, *Sovietinė Lietuvos, Latvijos ir Estijos nomenklatura (1953–1990 m.). Dėsningumai ir ypatumai*. Daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo universitetas, 2001.

kaip sovietinė ideologija veikė kasdienį žmonių gyvenimą.¹⁰ Itin įdomi šių dviejų istorikų kartu parašyta monografija „Mažasis o: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje“, kurioje remiantis spauda, dienoraščiais, atsiminimais, archyvais ir interviu nagrinėjama seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje.¹¹ Verta pažymėti Aurimo Švedo mokslinę-eseistinę studiją „*Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*“, kurioje analizuojama istorijos mokslo bei praeities tyrinėtojų situacija sovietmečiu¹², ir Neringos Klumbytės knygą „*Autoritarinis juokas: politinis humoras ir sovietinė distopija Lietuvoje*“, skirtą satyros ir humoro žurnalo „Šluota“ politinei istorijai ir satyros vaidmeniui sovietinės Lietuvos valdžios struktūrose¹³. Atskirai reikėtų paminėti filosofės Nerijos Putinaitės darbus: mokslinę studiją „*Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*“, kurioje tyrinėjamos įvairiomis formomis ir laipsniais pasireiškusios prisitaikymo praktikos tuo laikotarpiu Lietuvoje – nuo paprastos pastangos išlikti iki atviro kolaboravimo ir net išdavystės; mokslo studiją „*Skambantis molis: Dainų šventės ir Justino Marcinkevičiaus trilogija kaip sovietinio lietuviškumo ramsčiai*“, skirtą tautiškumo supratimo sovietmečiu analizei; monografiją „*Mirties politika Lietuvoje: prasmės, ritualai, simboliai, jausmai*“, kurioje analizuojamos politinės ir administracinės priemonės sovietinėje Lietuvoje, kuriomis siekta mirčiai suteikti tam tikrą prasmę ir ją įtvirtinti visuomenėje, per įvairias praktikas ir mirties prasmes kontroliuoti žmonių gyvenimus.¹⁴ Pažymėtina Justino Dementavičiaus monografija „*Tarp ūkininko ir piliečio: modernėjančios Lietuvos politinės minties istorija*“, kurioje sutelkiamas dėmesys į tai, kaip įvairios politinės mąstymo kryptys apibrėžė politinį asmenį ir jo santykį su politine bendruomene bei valdžia.¹⁵ Aptariant archetipines mentalitetų istorijos paradigmas būtina paminėti Stanislovo Juknevičiaus monografiją „*Archetipinė mentalitetų istorija: sovietmečio Lietuva*“, kurioje sovietinėje Lietuvoje egzistavusios įvairios bendruomenės bei vykę procesai analizuojami plačiame Sovietų Sąjungoje vykusių procesų kontekste.¹⁶ Minėtina kolektyvinė Lietuvos istorikų monografija „*Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*“, kurioje apibendrinami Lietuvos naujaisiųjų laikų istorijos tyrimai, apimantys 50 metų trukusį okupuotos ir aneksuotos Lietuvos valdymą, ir knyga „*Nematoma sovietmečio istorija*“, kurioje istorikų, politologų ir sociologų komanda, pasitelkdama sakytinės

¹⁰ Klumbys, Valdemaras, *Stovėję po medžiu? Lietuvių inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021; Vaisieta, Tomas, *Nuobodulio visuomenė: kasdienybė ir ideologija vėlyvujuoju sovietmečiu (1964–1984)*. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, Naujasis židinys-Aidai, 2014.

¹¹ Klumbys, Valdemaras ir Vaisieta, Tomas, *Mažasis o: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Baltos lankos, 2023.

¹² Švedas, Aurimas, *Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*. Vilnius: Aidai, 2009.

¹³ Klumbytė, Neringa, *Autoritarinis juokas: politinis humoras ir sovietinė distopija Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2024.

¹⁴ Putinaitė, Nerija, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Aidai, 2007; Putinaitė, Nerija, *Skambantis molis: Dainų šventės ir Justino Marcinkevičiaus trilogija kaip sovietinio lietuviškumo ramsčiai*. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, Naujasis židinys-Aidai, 2019; Putinaitė, Nerija, *Mirties politika sovietinėje Lietuvoje: prasmės, ritualai, simboliai, jausmai*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2025.

¹⁵ Dementavičius, Justinas, *Tarp ūkininko ir piliečio: modernėjančios Lietuvos politinės minties istorija*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015.

¹⁶ Juknevičius, Stanislovas, *Archetipinė mentalitetų istorija: sovietmečio Lietuva*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2022.

istorijos ir archyvinę medžiagą, tinklų analizės įrankius ir apklausų duomenis, atskleidžia mažiau pažintą nematomos sovietmečio visuomenės paveikslą.¹⁷

Deja, tenka konstatuoti, kad esant tokiai sovietizmo epochos tyrimų įvairovei minėtoje monografijoje ir darbuose A. Štromo išvalgoms apie sovietizmo griūtį skiriama pernelyg mažai dėmesio, įvertinus, kokį autoritetą, įtaką ir poveikį tarp pasaulio sovietologų turėjo A. Štromas.¹⁸ Išimtis yra minėta istoriko V. Klumbio istorinė-eseistinė studija „Stovėję po medžiu? Lietuvių inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu“, kurioje autorius, aprašydamas ir tirdamas kasdienio žmogaus išgyvenimo strategijas ir patirtis sovietinėje sistemoje, itin dažnai pasiremia A. Štromo sovietinės visuomenės nuostatų analize. Dauguma kitų autorių, pvz., N. Putinaitė ar S. Juknevičius, savo monografijose tyrinėdami sovietizmo epochą ir lietuvių tautinius interesus, pasinaudoja tik A. Štromo išvalgomis apie Antano Sniečkaus transformaciją; T. Vaisieta, tyrinėdamas ideologiją vėlyvuju sovietmečiu, A. Štromą mini tik kartą, oponuodamas jo minčiai dėl „totalinės opozicijos“¹⁹ vyravimo Sovietų Sąjungoje.

Tyrimas atliktas remiantis Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių išėivijos instituto (VDU LII) archyvine medžiaga²⁰, jame saugomomis paties A. Štromo padovanotomis LII ir užsienio publikai anglų kalba parašytomis šio mąstytojo knygomis: „To Fight Communism: Why and How“, „Who Are the Soviet Dissidents?“, „The Soviet Method of Conquest of the Baltic States: Lessons for the West“, „Political Change and Social Development: The Case of the Soviet Union“ ir „Totalitarianism and the Prospects for World Order: Closing the Door on the Twentieth Century“, parašytomis ir publikuotomis po 1973 m.²¹, jam priverstinai išvykus iš Sovietų Sąjungos, dėstant Jungtinės Karalystės universitetuose (1974–1977 m. Bradfordo universiteto Taikos studijų koledže, 1798–1983 m. Salfordo universiteto Sociologijos ir Politikos studijų katedrose) ir nuo 1989 m., A. Štromui persikėlus gyventi ir dėstyti JAV Hilsdeilo koledže Mičigano valstijoje. Svarbiausią tyrimė naudotų

¹⁷ Anušauskas, Arvydas ir kt., *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005; Ramonaitė, Ainė ir kt., *Nematoma sovietmečio istorija*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2015.

¹⁸ T. Venclova, artimas A. Štromo draugas ir bendražygis, pažymi, kad A. Štromas kone vienintelis iš pasaulio sovietologų tikėjo ir visuose forumuose, kuriuose jam tekdavo kalbėti, nesvyruodamas prognozavo, jog SSRS režimas yra priėjęs liepto galą ir sugrius apie 1985–1990 m. Henry'is Kissingeris, 2000 m. duodamas interviu BBC, pripažino, kad nė vienas jo pažįstamas politikas – vis vien, liberalas ar konservatorius, – netikėjo, kad SSRS subyrės. Netikėjo nė pats H. Kissingeris, nei Zbigniewas Brzeziński, nei Richardas Pipesas, nei Strobe'as Talbottas – A. Štromas pasirodė už juos visus įžvalgesnis. Venclova, Tomas, „Lietuvos ir pasaulio pilietis“, in Štromas, *Laisvės horizontai*, 19.

¹⁹ Štromas, Aleksandras, „Opozicija Tarybų Sąjungoje“, in Štromas, *Laisvės horizontai*, 36.

²⁰ Rengiant straipsnį remtasi VDU LII archyve saugomu Aleksandro Štromo fondu (f. 12).

²¹ 1973 m. rugsėjo 5 d. A. Štromas, dėl savo politinių ir moralinių pasirinkimų bei disidentinės veiklos patyręs politinį persekiojimą, išvyko į Jungtinę Karalystę ir ten pradėjo savo antrąją akademinę karjerą. Tvarkant A. Štromo archyvą VDU LII ir suradus A. Štromo „Curriculum vitae“ buvo itin įdomu tai, kad šiame „Curriculum vitae“ A. Štromas, pateikdamas savo biografijos duomenis, įvairius faktus ir datas nurodo metų tikslumu, o trys datos: jo gimimo data (1931 m. balandžio 4 d.), pabėgimo iš Vilijampolės geto data (1943 m. lapkričio 16 d.) ir priverstinio išvykimo iš SSRS, Maskvos data (1973 m. rugsėjo 5 d.), nurodytos mėnesio ir dienos tikslumu. Galima daryti prielaidą, kad tai, matyt, A. Štromo padaryta sąmoningai, su intencija, kad skaitantysis jo „Curriculum vitae“ matytų tris gyvenimą simboliškai šlovinančias datas – atėjimo į šį pasaulį, pabėgimo iš geto, simbolizuojančią išsivadavimą iš fizinės mirties gniaužtų, ir priverstinio išvykimo iš SSRS, simbolizuojančią išsivadavimą iš intelektualinės mirties pančių.

šaltinių bazę sudaro Liūto Mockūno sudaryta ir dar paties A. Štromo prieš mirtį atrinktų straipsnių, publikuotų įvairiuose lietuvių išėivijos laikraščiuose ir žurnaluose, rinktinė, simboliškai pavadinta „Laisvės horizontai“²². Rinktinėje nagrinėjamų temų gausa leidžia įvairiais pjūviais įvertinti sovietizmo fenomeną ir padeda dekonstruoti sovietizmą, pasitelkiant paties autoriaus įžvalgas ir apmąstymus. Darbe remtasi svarbiausia ir bene vienintele filosofo Leonido Donskio knyga, kurioje išsamiau analizuojama A. Štromo kūryba ir asmenybė, apmąstomos trijų garsių lietuvių išėivijos mąstytojų, visuomenės veikėjų, kultūros kritikų – sociologo, civilizacijų teoretiko Vytauto Kavolio, socialinio analitiko, politologo, teisininko A. Štromo, poeto, vertėjo, eseisto T. Venclovos – biografijos bei kūryba, būtent „Tapatybė ir laisvė: trys intelektualiniai portretai“²³. Reikėtų paminėti ir L. Donskio sudarytą knygą „XX a. žmogus: Aleksandro Štromo portretai“, kurioje lietuvių politinės minties klasiką A. Štromą aprašo ir prisimena jo draugai, kolegos, bendražygiai ir mokiniai (beje, lietuvių, anglų, rusų, lenkų ir vengrų kalbomis).²⁴

Sovietų režimo kaukės

1995 m. spalio 3 d. Drezdene Václavas Havelas – pirmasis Čekijos Respublikos Prezidentas, rašytojas, dramaturgas, disidentas, aktyvus judėjimo „Charta 77“²⁵ dalyvis, – priimdamas Technikos universiteto garbės daktaro vardą ir sakydamas padėkos kalbą, akcentavo komunizmo, kaip ir kiekvienos kolektyvinės ideologijos, klastą, kaip pavojų įvardydamas tai, kad jis tariamai palengvina žmonių gyvenimą:

Jis remiasi ne tuo, ką sugebame, ką įstengiame, kuo mes esame kaip atskiri ir vienatiniai individai, o tuo, kas nėra mūsų nuopelnas, – mūsų priklausomybe kokiam nors kolektyvui, su kuriuo esame susiję ne savo valia. Daugelis žmonių, neįstengiančių susidoroti su reikalavimais, kuriuos po komunizmo žlugimo jų asmenybėms ir atsakomybei už save ir pasaulį kelia naujos gyvenimo sąlygos, daugelis žmonių, kurių imuninę sistemą pažeidė kolektyvistiniai gundymai, neatsispiria raginimams remtis tuo, kas nėra jų asmeninis nuopelnas. Iš čia raizgosi nacionalizmo, ksenofobijos, rasizmo, antisemitizmo ir kitų pavojingų, visose komunizmo paliestose šalyse pastebimų reiškinių šaknys.²⁶

A. Štromas, analizuodamas, dėl kokių priežasčių ir aplinkybių Vakaruose gyvenantys žmonės nesupranta Sovietų Sąjungos, pritarė prancūzų filosofo, istoriko Alaino Besançon'o išsakytam požiūriui, kad „nesugebėjimas suprasti sovietinio režimo yra svarbiausia jo

²² Štromas, *Laisvės horizontai*.

²³ Donskis, *Tapatybė ir laisvė*.

²⁴ Donskis, Leonidas, sud., *XX a. žmogus: Aleksandro Štromo portretai*. Vilnius: Versus aureus, 2008.

²⁵ „Charta 77“ – tai 1977 m. Čekoslovakijoje susiformavusi neinstitutionalizuota pilietinė iniciatyva (disidentų judėjimas), kuri, remdamasi tarptautine žmogaus teisių teise, ypač Helsinkio baigiamuoju aktu, kritikavo socialistinės valstybės vykdomus žmogaus teisių pažeidimus ir reikalavo, kad valdžia laikytųsi savo pačios ratifikuotų tarptautinių įsipareigojimų. Judėjimas neveikė kaip politinė partija, neturėjo hierarchinės struktūros ir pabrėžė moralinę bei teisinę atsakomybę, o ne valdžios užėmimą. Skilling, H. Gordon, *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia*. London: Allen & Unwin, 1981, 7–9.

²⁶ Havel, Václav, *Vilties erdvė*, iš čekų kalbos vertė Almis Grybauskas. Vilnius: Lietuvos ir Čekijos draugija, 1997, 36–37.

sėkmės priežastis²⁷. Tai, kad Vakarai nesupranta už geležinės uždangos atsidūrusių šalių žmonių kasdienybės ir ten tvyrančio totalitarizmo režimo, puikiai iliustruoja, pvz., toks faktas: kai prancūzų filosofas egzistencialistas Jeanas-Paulis Sartre'as, 1954 m. kovą pakviestas Rusų rašytojų sąjungos, nukeliavo į Sovietų Sąjungą ir, iš ten grįžęs į Paryžių, publikavo keletą straipsnių apie savo apsilankymą šioje šalyje, viename jų teigė, kad sovietų piliečiai nekeliauja, nes nenori keliauti, mat yra labai užsiėmę komunizmo statyba.²⁸ Jei tokias mintis apie Sovietų Sąjungą rašė vienas garsiausių XX a. intelektualų, ką tuomet kalbėti apie eilinio Vakaruose gyvenančio žmogaus supratimą apie šalių, kurios tapo priklausomos nuo Maskvos, žmonių gyvenimą ir mąstymą.²⁹

Kaip pažymėjo vienas žymiausių lenkų eseistų, filosofų ir ryškiausių XX a. komunizmo kritikų Leszekas Kołakowskis, Sovietų Sąjungoje buvo išsitrynusi riba ir skirtumas tarp to, kas tikra, ir to, kas politiškai teisinga, tad žmonės, kurie iš baimės kartodavo „politiškai teisingus“ žodžius, patys jais iš dalies tikėjo ir net vadovai kartais tapdavo savo pačių melo aukomis. Norėta pasiekti, kad šis skirtumas piliečių protuose visai išsitrintų ir žmonės žinotų, ką kalbėti yra politiškai teisinga, nes tada būtų galima klastoti istorinę tiesą ir ne šiaip sau meluoti, o naikinti pačią normaliai suprantamos tiesos idėją. Nors tokio tikslo ir nebuvo įmanoma iki galo įgyvendinti, toji sistema siaubingai niokojo žmonių protus.³⁰ Panašios nuostatos laikosi ir E. Aleksandravičius, teigdamas, kad sovietinėje nelaisvėje išmokstama teisingai nusakyti politines privalomybes, tinkamai atsakyti per tikrus ir netikrus egzaminus, neteikiant tiems žodžiams ar terminams jokios egzistencinės reikšmės.³¹

Sovietų režime, pasak A. Štromo, susiduriama su situacija, kai sprendžia jėga, o ne mintis. Sistema, įgašdindama žmones, sukuria individo tipą, kuriam giliai interiorizuota baimė. Atskiras individas atsiduria terpėje, kurioje oficiozinė sąmonė egzistuoja visiško arba dalinio susvetimėjimo sąlygomis ir neleidžia viešai pasireikšti jokiai kitokiai nei ji pati politinės sąmonės formai, suponuodama situaciją, kai bet kokios idėjinės apraiškos tegali atitikti oficiozinę politinę sąmonę.³² Pasak kito garsaus lietuvių išeivijos mąstytojo V. Kavolio, žmogaus laisvė esmingai aprėpia savipratą. Šiuo atveju svarbu tampa ne tik tai, ar kiti žmonės nekludo pasirinkti, bet ir tai, ar atskiras individas sugeba pasirinkti. O pasirinkimas visuomet sietinas su atsakomybe. Tas pasirinkimo aktas visuomet yra individualus, tai savotiškas „vienišo žmogaus“ pasirinkimas – iš nepriklausomųjų, anot V. Kavolio, laukiama naujų kūrybinių impulsų, neužprogramuotos kritikos, integresnės laikysenos

²⁷ Shtromas, *To Fight Communism*, 1.

²⁸ Bakewell, Sarah, *Egzistencialistų kavinėje*, iš anglų kalbos vertė Viktorija Uzėlaitė. Vilnius: Tyto alba, 2019, 296.

²⁹ Anglų rašytojas, eseistas, žurnalistas George'as Orwellas yra konstatavęs, kad Anglijoje trūksta to, ką galima pavadinti koncentracijos stovyklų literatūra. Apie ypatingą pasaulį, kurį sukūrė slaptoji policija, nuomonių cenzūra, kankinimai ir subafabriuoti teismų procesai, anglai, anot G. Orwello, žinoma, žino ir jam nepritaria, bet visa tai turi labai menką emocinį poveikį. Dėl šios priežasties Anglijoje beveik nėra nusivylimo Sovietų Sąjunga literatūros. Jei Anglijoje išeina kokia nors knyga apie totalitarizmą, kuri po pusmečio vis dar atrodo verta skaityti, beveik visada tai būna vertimas iš užsienio kalbos. Orwell, George, „Arthur Koestler“, in „Kodėl aš rašau“ ir kitos esė, iš anglų kalbos vertė Arvydas Sabonis. Vilnius: Kitos knygos, 2024, 312–313.

³⁰ Kołakowski, Leszek, *Mini paskaitos apie maks dalykus*, iš lenkų kalbos vertė Vyturys Jarutis. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2020, 28.

³¹ Aleksandravičius, Egidijus, „Greimo kalba“, in *Viskas įmanoma*. Vilnius: Atviros visuomenės forumas, 2017, 170.

³² Štromas, Aleksandras, „Politinė sąmonė Lietuvoje ir joje atsispindinčios krašto ateities vizijos“, in *Laisvės horizontai*. Vilnius: Baltos lankos, 2001, 217.

kovojančių ideologijų akivaizdoje, niekam nesilankstančio, niekam nepasiduodančio vienišumo.³³

Kaip tiksliai yra pažymėjęs ispanų filosofas José Ortega y Gassetas, papročiai smunka tada, kai niekšybė tampa įprastu, kasdieniu reiškiniu, nors vis dar tebelaikoma niekšybe. Kadangi nedorovingumo nepaversi sveika, normalia aplinka, individui belieka prisitaikyti ir daryti tai, ko neturėtų daryti, – tapti nusikaltimų ir netvarkos bendrininku, smukti.³⁴ Po tokia socialinės kitamanystės pozicija slypi gerai paslėpto pykčio, neapykantos, kerštingumo ir nesutaikomumo demonai. Cinizmas tampa vyraujančia gyvenimo nuostata, suformuojančia abejingą daugumą, pasižyminčią intelektualio ir moralinio jautrumo, užuojautos, empatijos stygiu.

Tai, ką Czesławas Miłoszas bandė perteikti Vakaruose gyvenančiam žmogui apie Rytų Europos žmonių, žaidžiančių kompromisų ir išorinių lojalumo pareiškimų, klastų bei sudėtingų manevrų tam tikroje vertybių gynyboje žaidimą, eseistine maniera „Pavergtame prote“³⁵, A. Štromas, regėdamas tokį Vakarų aklumą ir šios totalitarinės sistemos nesupratimą, pabandė jiems tai perteikti politologiniais ir filosofiniais argumentais, siekdamas, kad Vakaruose gyvenantys žmonės, įskaitant politikus, persvarstytų komunistinės ideologijos padarinius pasaulio tvarkai, užuot šlovinę sovietizmą kaip svarbią politinę ir moralinę alternatyvą kapitalizmui. Ryžtingai pabrėždamas esminės politinės kitamanystės Sovietų Sąjungoje svarbą, jis drąsiai konstatavo:

Pergalė prieš komunizmą turėtų būti ir bus galutinai laimėta, Vakarams ryžtingai įsitraukus į idėjų, o ne į ginklų kovą, kurioje svarbiausias ir vertingiausias dalykas yra tai, kad komunizmas kaip ideologija jau yra visiškai ir neprikeliamai miręs komunistų valdomų žmonių širdyse ir protuose.³⁶

Tad A. Štromas formuluoja originalią idėją, teigdamas, kad kiekvienas Sovietų Sąjungos pilietis yra bent jau potencialus disidentas:

Galima drąsiai teigti, kad šiandieną visi Tarybų Sąjungos žmonės yra vienokio ar kitokio laipsnio disidentai arba, cituojant kitą garsų rusų disidentą Vladimirą Bukovskį, visi 250 milijonų tarybinių žmonių yra šiandieną šalyje viešpataujančio režimo politiniai kaliniai.³⁷

Remiantis L. Donskio šmaikščiu aforizmu, galima tvirtinti, kad Sovietų Sąjungoje vyravo totalitarizmas kaip valdymo forma, kuria niekas netikėjo; demokratijos viršūnėse

³³ Kavalis, Vytautas, „Apie laiką ir žmones“, in *Žmogus istorijoje*. Vilnius: Vaga, 1994, 306.

³⁴ Ortega y Gassetas, Chose, *Masių sukilimas*, iš ispanų kalbos vertė Elena Treinienė. Vilnius: Mintis, 1977, 162.

³⁵ Cz. Miłoszas už geležinės uždangos gyvenančias visuomenes sudarančių žmonių tarpusavio santykius apibūdina kaip nuolatinę aktorystę, skirdamas ją nuo laikinos vaidybos teatro scenoje, teatro nuolatinė scena įvardydamas visą žmones supantį pasaulį, – tas vaidinimas kaskart vyksta gatvėje, darbovietėje, kontoroje ar gamykloje, susirinkimų salėse ar net kambaryje, kuriame gyvenama. Kasdienė aktorystė nuo vaidinimo teatro scenoje tuo ir skiriasi, kad gyvenime visi vaidina prieš visus ir visi žino apie vienas kitą, kad visi vaidina. Vaidinančiojo nepažeidžia tai, kad jis vaidina, tai nerodo jo neloyalumo, nes svarbiausia, kad būtų gerai vaidinama, mat puikus vaidmens atlikimas liudija, kad ta asmenybės dalis, kuria grindžiamas vaidmuo, yra pakankamai išlavinta. Miłosz, Czesław, *Pavergtas protas*, iš lenkų kalbos vertė Almis Grybauskas. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2022, 252–253.

³⁶ Shtromas, *To Fight Communism*, 5.

³⁷ Štromas, *Laisvės horizontai*, 36.

anapus geležinės uždangos linkta manyti, kad tai – nevykęs pokštas ir gal ne viskas ten taip blogai, o tie, kas buvo to režimo valdomi, nebesuprato, kas apskritai yra blogis, nes, išskyrus televiziją, jo tiesiog nebuvo matę.³⁸

Intrastruktūrinė kitamanystė

A. Štromas išskiria latentinę kitamanystę, apibrėždamas ją kaip intrastruktūrinę kitamanystę, kuri yra giliai įaugusi esamų politinių sąlygų ir institucinių sanklodų sistemoje, išsisknijusi sovietinėje visuomenėje ir prisismelkusi į kone visas visuomenės gyvenimo sritis, ir ekstrastruktūrinę, arba atvirą, kitamanystę, kuri yra iškilusi į sovietinės visuomenės paviršių. Net po karo ji užauginusį Antaną Sniečką³⁹ laikydamas Lietuvos Stalinu, idealiu marksistu, atsidavusiu kovotoju, narsia ir principinga asmenybe, griežtai besilaikiusia klasinio požiūrio ne tik į visuomenę, bet ir į atskirus žmones, jau po J. Stalino mirties 1953 m. A. Štromas laikė savotišku intrastruktūriniu kitamaniu, nes pastarasis tikėjo, kad pasimirus J. Stalinui bus galima daugiau nuveikti Lietuvos labui, mat norėjo, kad jo ūkis – Lietuva klestėtų. J. Stalino vienvaldystė, pasak A. Štromo, trukdė A. Sniečkaus vienvaldystei.⁴⁰ Po J. Stalino mirties, A. Štromo įsitikinimu, A. Sniečkaus veikloje darėsi vis labiau pastebima tautinė orientacija, specifinių Lietuvos interesų gynyba, pastangos pirmiausia rūpintis Lietuvos, kaip krašto, plėtote, jos gyventojų gerovės lygio kėlimu. Anot A. Štromo, intrastruktūrinės kitamanystės variklis ir varomoji jėga yra savanaudiškumas, baimė ir smulkios buržuazinės aspiracijos, slypinčios po nuoširdaus sistemos rėmimo kauke. Niekas, A. Štromo vertinimu, nenori ir negeidžia aukoti savo akademinės karjeros, atsisakyti galimybės išvykti į užsienį, apsilankyti net Vakarų šalyse, kad ir kiek tai kainuotų. Niekas negeidžia atsisakyti ir išsižadėti savo saugaus būvio. Apeliuodama į tokius akivaizdžius bei nekaltus žmogiškus poreikius ir jais manipuliudama, sistema pasiekė itin rafinuotų aukštumų. Kai kurie žmonės pasiekė aukštą padėtį ir pripažinimą, desperatiškai slėpdami savo „blogą“ šeimos genealogiją arba pavojingus savo tėvų tarptautinius ryšius ir kilmę, o tai darydami, pasak A. Štromo, jie ištobulino ir nugludino aibę būdų liaupsinti sistemą ir šlovinti partijos išmintį bei kilnumą, nors širdies gilumoje išliko priešiški sovietizmui.⁴¹

Anot A. Štromo, apolitiškumas absoliučiai politizuotoje visuomenėje bloškia į moraliinio cinizmo verpetą arba verčia atskirą individą rinktis pabėgimo nuo tikrovės kelią. Žmogus, neturėdamas galimybės savo dvasinei žmogiškai esybei visapusiškai pasireikšti oficialiame visuomeniniame gyvenime, yra priverstas ieškoti įvairių kompensacijų: tokia frustracija jį verčia arba užsidaryti savyje, siaurame šeimos rate, arba burtis į neformalias „draugiškas“ grupes pagal kokius nors bendrus interesus. Aukštesniuose inteligentijos

³⁸ Donskis, Leonidas, *Viskas, ką jūs visada norėjote žinoti apie politiką (bet bijojote paklausti)*. Vilnius: Versus aureus, 2015, 18.

³⁹ Antano Sniečkaus politinę biografiją (1926–1974) yra išsamiai aprašęs istorikas Marius Ėmužis: Ėmužis, Marius, *Šeimininkas ir jo dvariškiečiai. Antanas Sniečkus ir jo aplinka (1926–1974)*. Vilnius: Aukso žuvys, 2025.

⁴⁰ Štromas, Aleksandras, „Man Sniečkus buvo Lietuvos Stalinas“, in Štromas, *Laisvės horizontai*, 587–588.

⁴¹ Shtromas, Alexander, *Political Change and Social Development: The Case of the Soviet Union*. Frankfurt am Main, Bern: Verlag Peter Lang, 1981, 74–76.

sluoksniuose koncentruojamasi į „gryną“ meną, „gryną“ kultūrą, kitur dėmesys kreipiamas į sportą, buitį, tačiau ir vienur, ir kitur, pasak A. Štromo, dominuoja tuštuma, slogus beprasmiškumo, nerealizuotumo jausmas.⁴²

Kaip pažymėjo L. Donskis, iš čia kilo pasiteisinamoji ir guodžiamoji, nors akivaizdžiai apgaulinga teorija, teigianti būtinybę priešintis sistemai į ją įsitraukiant ir griauinant iš vidaus. Ši teorija išplėtota siekiant pabrėžti kultūros pranašumą prieš politiką: pagal šią logiką politiniai režimai ateina ir nueina, o kultūra ir dvasingumas išlieka visiems laikams.⁴³ Tad prasmės desperatiškai kovoti su galingu ir žiauriu primestu režimu ir taip išprovokuoti dar daugiau beprasmiško kraujo praliejimo ir politinių represijų, taip silpninant tautos kultūrinį potencialą, nėra jokios prasmės. Mažos tautos turi saugoti savo tradicijas ir vertybes, tad teisingas sprendimas yra esą siekti bet kokia kaina išsaugoti kalbą ir kultūrą. A. Štromo intrastruktūrinės kitamanystės sampratą būtų galima palyginti su Cz. Miłoszo ketmano interpretacija. Tokią minėtą teoriją, nusakančią kultūrinę rezistenciją ir kalbos išlikimą politinės laisvės sąskaita, galima būtų apibrėžti kaip tautinio ketmano atvejį. Apgalvotoje ir subtilioje totalitarinės žmogaus smegenų plovimo ir manipuliacinio bendravimo sistemos analizėje Cz. Miłoszas pasiūlė naują ketmano interpretaciją, pasak L. Donskio, paverstą transideologine arba net transcivilizacine idioma, lygiai tinkančia religinėms ir pasaulietinėms ideokratijsoms.⁴⁴ Tokia ketmano interpretacija leidžia atskleisti čekų rašytojui priemones ir technikas, ištobulintas Rytų ir Vidurio Europos rašytojų, kurie desperatiškai mėgino ne tik fiziškai išlikti, bet ir kuo padoriau veikti ciniško melo bei griežtos cenzūros pasaulyje.⁴⁵

Anot L. Donskio, A. Štromas laikėsi nuostatos, kad latentiniai kitamaniai ir atviri kitamaniai, nebūdami anaipol užsidarę visam laikui savo politinėje veikloje ir saviraiškoje, gali nesunkiai migruoti iš intrastruktūrinės į ekstrastruktūrinę kitamanystę, išskyrus atvejus, kai ne vienas rusų intelektualas buvo priverstas tapti atviru disidentu.⁴⁶ Įdomu, kad, pasak A. Štromo, pati valdžia sukuria atvirą disidentą, išstumdama į atviros kitamanystės poziciją. L. Donskis čia išvelgė paralelių su G. Orwello romano „1984“ herojumi Vinstonu Smitu, kurį tam tikra prasme sukuria ne kas kitas, o pats O’Brajenas. Neatsitiktinai, anot L. Donskio, šis G. Orwello romanas buvęs viena mėgstamiausių A. Štromo knygų. Latentinį, arba intrastruktūrinį, kitamanį Vinstoną Smitą O’Brajenas identifikuoja kaip grėsmę Okeanijos Angsocui⁴⁷, o tada sąmoningai perkelia į ekstrastruktūrinės kitamanystės lygį. Toks tyčinis perkėlimas yra vienintelis būdas išgryninti V. Smito sąmonę, kad būtų galima jį nustumti prie kitamanystės kraštutinumo, o paskui jau iš naujo sėkmingai indoktrinuoti. Visa šio ciniško smegenų plovimo viršūnė yra tai, kad disidentinis traktatas „Oligarchinio

⁴² Štromas, *Laisvės horizontai*, 219.

⁴³ Donskis, *Tapatybė ir laisvė*, 115.

⁴⁴ *Ibid.*, 117.

⁴⁵ Donskis, Leonidas, „Idealistai ar cinikai? Ketmano dilemos Lietuvoje“, in *Blogis yra laikinas: rinkiniai tekstai*. Vilnius: Tyto alba, 2024, 359.

⁴⁶ Donskis, *Tapatybė ir laisvė*, 116.

⁴⁷ Angsocas – G. Orwello romane „1984“ Okeanijoje vyraujanti filosofija, kurios pagrindą sudaro tikėjimas, kad Didysis Brolis yra visagalis, o partija – neklystanti. Bet kadangi iš tikro Didysis Brolis nėra visagalis, o partija nėra neklystanti, tai nuolat kyla poreikis nepailstamai pagal situaciją kaitalioti požiūrį į faktus. Orwell, George, *1984*, iš anglų kalbos vertė Virgilijus Čepļiejus. Kaunas: Jotema, 2023, 174.

kolektyvizmo teorija ir praktika“ yra parašytas paties O’Brajeno, apsimetusio Okeanijos kitamanystės šventuoju globėju, o ne garsaus autoriaus ir atviro disidento Emanuelio Goldšteino. Tai – šėtoniškas manipuliacinis metodas, sugalvotas šios antiutopijos sąmonės veikimo technologijų. Tad G. Orwellas, pasak L. Donskio, tarsi kelia dvigubo sąmokslą idėją pasaulyje, kuriame žmogaus veidas prispaudžiamas auliniu batu, o valdžia fabrikuoja net ekstrastruktūrinę politinę kitamanystę ir panaudoja ją kaip spąstus potencialiems, arba latentiniams, kitamaniams.⁴⁸

Ekstrastruktūrinė kitamanystė

1977 m. Lietuviškų studijų savaitę Anglijoje skaitytos paskaitos, pavadintos „Politinė sąmonė Lietuvoje ir joje atsispindinčios krašto ateities vizijos“, metu A. Štromas, diskutuodamas su rašytoju ir savo draugu T. Venclova apie atskiro individo transformacijas, tai puikiai įvardijo jų abiejų pavyzdžiu:

O pažiūrėkime į mudu su Tomu! Ar mes nebuvo komjaunuoliai, ar netikėjome šventai marksizmo-leninizmo tiesa, šviesiu komunistiniu mūsų šalies rytojumi? O ar koks nors Jurašas daug kuo skyrėsi nuo mūsų? Tai netgi charakteringa, kad tie, kurie žiūrėjo į tarybinę santvarką kaip į savo sistemą, kurie ja tikėjo, o ne šiaip sau iš patogumo prie jos prisitaikė, – ja nusivylė ir pirmieji stoji jos kritikuoti.⁴⁹

A. Štromas skiria socialinę, arba pilietinę, kitamanystę, kuri buvo apėmusi visą sovietinę visuomenę ir atstovautą daugiausia pačių rusų tautybės žmonių, nuo tautinės kitamanystės, atstovautos kitų nei rusų tautybių žmonių. Pasak A. Štromo, nerusų tautybės žmonės, suvokiantys savo nerusišką tapatybę (tokie žmonės sudaro apie pusę Sovietų Sąjungos gyventojų), yra disidentai beveik pagal apibrėžimą, nes jų nukrypimas nuo totalitarinės komunistų valdžios turi savitą kultūrinę kilmę ir yra grindžiamas pozityviomis autonomiškumo idėjomis. Nėra abejonės, anot A. Štromo, kad sąmoningas Sovietų Sąjungos pilietis nerusas svajoja apie savo tautos nepriklausomybę ar bent kokią nors realią autonomiją. Ši viltis gali tapti tikrove tik tada, kai visoje Sovietų Sąjungoje iš pagrindų pasikeisiančios politinės sąlygos – visų pirma reikia, kad būtų panaikinta dabartinė sovietinė imperija, kuri nusipelno tautų kalėjimo vardo, anot A. Štromo, labiau nei carinė Rusija.⁵⁰

Socialinė, arba pilietinė, kitamanystė, pasak A. Štromo, yra reiškinys, daugiausia atstovaujamas rusų inteligentijos, orientuotas į visuotines žmogaus teises ir visos visuomenės politinę laisvę, mažai ką bendro turintis su tautine kitamanyste, kuri yra ne tik visuotinė, bet dar ir giliau įsišaknijusi religijoje bei kolektyvinėje tapatybėje. Tad visiškai natūralu, kad A. Štromas, nagrinėdamas kitamanystės socialinę ir politinę morfologiją, su nacionalizmu siejo būtent religiją kaip dar vieną kitamanystės veidą. Sovietinėmis sąlygomis religija, kaip ir nacionalizmas, yra iš prigimties disidentinė nuostata.⁵¹ Būdamas laisvamanis ir

⁴⁸ Donskis, *Tapatybė ir laisvė*, 116.

⁴⁹ Štromas, „Politinė sąmonė Lietuvoje ir joje atsispindinčios krašto ateities vizijos“, 217.

⁵⁰ Shtromas, *Who Are the Soviet Dissidents?*, 12–13.

⁵¹ *Ibid.*, 15.

Bažnyčios atskyrimo nuo valstybės šalininkas, A. Štromas laikėsi nuostatos, kad geras lietuvis nebūtinai turi būti ir geras katalikas – blogi lietuviai, pasak mąstytojo, yra tik tie, kurie, pataikaudami valdžiai, atsisako savo religingumo ar laisvamaniškumo, savęs dėl karjeros ir tampa beveidžiais valdiniais funkcionieriais.⁵²

Nerūsų tautybės žmonių nacionalizmas Sovietų Sąjungoje neapsiribojo tik infrastruktūrine kitamanyste, bet prasiverždavo ir ekstrastruktūrinės formos kitamanyste, – tai puikiai liudija 1972 m. pradėta platinti „Lietuvos katalikų bažnyčios kronika“, ukrainiečių, kartvelų ir armėnų savilaida, Helsinkio grupės Ukrainoje, Lietuvoje ir Sakartvele. Nors Rusijoje pilietinė kitamanystė buvo universalesnio pobūdžio, šios dvi kitamanystės formos, anot A. Štromo, buvo daugiau ar mažiau susijusios. Antai, 1968 m. Maskvoje pradėta platinti „Einamųjų įvykių kronika“, pasitarnavusi kaip puikus pavyzdys 1972 m. jau Lietuvoje imtai platinti „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikai“. Tačiau nerūsų sąjūdžių nacionalizmas, gebantis patraukti kur kas daugiau visuomenės paramos ir socialinės darnos negu jo atitinkmuo Rusijoje, turi akivaizdų pranašumą prieš kilniadvasišką, bet vis dėlto nesocialų pilietinės kitamanystės universalizmą ir pasaulietinį liberalizmą Rusijoje. Tai ypač pasakytina apie religijos ir nacionalizmo sanglaudą, tokią galingą katalikiškuose kraštuose, pvz., Lenkijoje ar Lietuvoje, kuriose ši sąjunga yra pavirtusi galinga alternatyva režimui ir jo ideologijai. Nors, kaip pažymėjo L. Donskis, tokios sąjungos implikacijos liberaliai demokratijai ir pliuralizmui yra didžiai problematiškos, ji buvo nepaprastai veiksminga kaip alternatyvi kolektyvinės atminties ir tapatybės struktūra ir kaip mobilizuojanti jėga.⁵³

Mėgindamas susieti šias atskiras kitamanystės apraiškas – pasisakymą už žmogaus teises ir kovą už tautinę nepriklausomybę, – A. Štromas, pasak L. Donskio, buvo vienas tų retų sovietinių disidentų, kurie suderino, iš vienos pusės, kosmopolitinės tolerancijos, liberalios demokratijos, pliuralizmo bei etinio universalizmo idealus ir, iš kitos pusės, lokalinę jauseną bei ištikimybę savo gimtųjų kraštų nepriklausomybei. Tuo A. Štromas labai artimas savo draugams disidentams Andrejui Sacharovui, Andrejui Siniavskui, Julijui Daniliui, V. Bukovskui ir T. Venclovai. L. Donskio nuomone, jiems nacionalizmas, atsietas nuo palankaus Kito supratimo ir bendros žmogaus orumo, padorumo ir laisvės dimensijos, nusmuktų iki gentinio jausmo ir kolektyvinio solipsizmo, o universali kovos už žmogaus teises programa, stokojanti palankumo ir jautrumo priespaudą kenčiančioms tautoms bei jų kultūrai, pavirstų bekrauje ir besiele politine abstrakcija.⁵⁴

Išvados

Pasak A. Štromo, kiekvienas Sovietų Sąjungos pilietis yra bent jau potencialus disidentas. Nepaisant tariamai monolitinės sovietų visuomenės struktūros ir išliekančio valdžios sugebėjimo suorganizuoti vieningą paramą kiekvienam savo veiksmui, Sovietų Sąjungoje beveik neįmanoma surasti jokio paprasto žmogaus, nuoširdžiai angažuoto oficialiai ideologijai arba tikrai atsidavusio komunistų partijai ir sovietinei valstybei. Komunistinis režimas Sovietų Sąjungoje, anot A. Štromo, neturi nuoširdžių rėmėjų ir laikosi tik dėl

⁵² Štromas, Aleksandras, „Sutikčiau būti pasiuntiniu Maskvoje“, in *Laisvės horizontai*, 530–531.

⁵³ Donskis, *Tapatybė ir laisvė*, 121.

⁵⁴ *Ibid.*, 121–122.

priespaudos ir inercijos, ir būtent dėl šios priežasties jo suirimas neišvengiamas. Menkiausias sovietų galios struktūros nestabilumas gali per trumpą laiką visiškai dezintegruoti sovietinę visuomenę, niekam net nebandant priešintis tokiai įvykių tėkmei ir net neapgalvestaujant, kad tai vyksta. Jau vien tai yra pakankamas pagrindas potencialią kitamanystę Sovietų Sąjungoje laikyti lemiamos reikšmės įvykiu.

A. Štromas išskiria dvi kitamanystės formas: ekstrastruktūrinę, kuri yra iškilusi į sovietinės visuomenės paviršių, ir intrastruktūrinę kitamanystę, kuri yra giliai įsišaknijusi sovietinėje visuomenėje. Ekstrastruktūrinė kitamanystė pagimdo disidentus, o intrastruktūrinė kitamanystė pasireiškia labai įvairiomis formomis ir būdais – nuo vadinamosios šešėlinės ekonomikos, blato bei kitų neformalių ekonominių praktikų iki aukšto rango sovietinės nomenklatūros, politinių ir kitokio rango pareigūnų pastangų priešintis sovietizacijai ir rusifikacijai, puoselėjant savo tautos kalbą ir kultūrą.

Literatūra

- Aleksandravičius, Egidijus, *Praeitis, istorija ir istorikai*. Vilnius: Vaga, 2000.
- Aleksandravičius, Egidijus, *Viskas įmanoma*. Vilnius: Atviros visuomenės forumas, 2017.
- Bakewell, Sarah, *Egzistencialistų kavinėje*, iš anglų kalbos vertė Viktorija Uzėlaitė. Vilnius: Tyto alba, 2019.
- Donskis, Leonidas, *Blogis yra laikinas: rinktiniai tekstai*. Vilnius: Tyto alba, 2024.
- Donskis, Leonidas, *Tapatybė ir laisvė: trys intelektualiniai portretai*, iš anglų kalbos vertė Laimantas Jonušys. Vilnius: Versus aureus, 2005.
- Donskis, Leonidas, *Viskas, ką jūs visada norėjote žinoti apie politiką (bet bijojote paklausti)*. Vilnius: Versus aureus, 2015.
- Donskis, Leonidas, sud., *XX a. žmogus: Aleksandro Štromo portretai*. Vilnius: Versus aureus, 2008.
- Havel, Václav, *Vilties erdvė*, iš čekų kalbos vertė Almis Grybauskas. Vilnius: Lietuvos ir Čekijos draugija, 1977.
- Kavolis, Vytautas, *Žmogus istorijoje*. Vilnius: Vaga, 1994.
- Kořakowski, Leszek, *Mini paskaitos apie maksi dalykus*, iš lenkų kalbos vertė Vyturys Jarutis. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 1977.
- Miłosz, Czesław, *Pavergtas protas*, iš lenkų kalbos vertė Almis Grybauskas. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2022.
- Ortega I Gasetas, Chose, *Masių sukilimas*, iš ispanų kalbos vertė Elena Treinienė. Vilnius: Mintis, 1977.
- Orwell, George, „Kodėl aš rašau“ ir kitos esė, iš anglų kalbos vertė Arvydas Sabonis. Vilnius: Kitos knygos, 2024.
- Orwell, George, *1984*, iš anglų kalbos vertė Virgilijus Čepliejus. Kaunas: Jotema, 2023.
- Shtromas, Alexander, *To Fight Communism: Why and How*. New York: The Professors World Peace Academy, 1985.
- Shtromas, Alexander, *Political Change and Social Development: The Case of the Soviet Union*. Frankfurt am Main, Bern: Verlag Peter Lang, 1981.
- Shtromas, Alexander, *Who Are the Soviet Dissidents?* Bradford: University of Bradford, 1977.
- Štromas, Aleksandras, *Laisvės horizontai*. Vilnius: Baltos lankos, 2001.
- Thom, Françoise, *Putinas arba valdžios manija*, iš prancūzų kalbos vertė Raimonda Baškytė. Vilnius: Briedis, 2023.

Mantas BARAKAUSKAS

Vytautas Magnus University, Lithuania

FORMS OF DISSENT IN THE WORKS OF ALEXANDER SHTROMAS

Summary. The article aims to explore the phenomenon of the deconstruction of Sovietism as presented in the works of the émigré political scientist and scholar Alexander Shtromas. Shtromas revealed that communism, as an ideology, had become utterly and irreversibly defunct in the hearts and minds of those living under communist rule. Following the logic and insights of Shtromas's thought, the study attempts to demonstrate that every citizen of the Soviet Union was, at the very least, a potential dissident. Despite the ostensibly monolithic structure of Soviet society and the state's persistent ability to orchestrate uniform public support for its actions, it was nearly impossible to find a single ordinary individual who was sincerely committed to the official ideology or genuinely loyal to the Communist Party and the Soviet state. According to Shtromas, the Soviet regime lacked authentic supporters and persisted solely through oppression and inertia. For this reason, its eventual collapse was not only possible, but inevitable.

The study introduces and analyzes two distinct forms of dissent identified by Shtromas: the extrastructural or overt dissent, which manifested visibly on the surface of Soviet society, and the intrastructural dissent, which was deeply embedded within the Soviet system and permeated nearly all aspects of social life. The latter took various forms – from the so-called shadow economy, informal exchange networks (*blat*), and other unofficial economic practices to resistance efforts within the upper ranks of the Soviet *nomenklatura*. These included political and administrative officials who opposed Sovietization and Russification by nurturing their respective republics' national languages and cultural identities.

The Soviet system, through fear and coercion, cultivated a type of individual characterized by deeply internalized fear. Individuals were embedded within an environment where the official consciousness operated under conditions of complete or partial alienation, effectively preventing the public expression of any alternative form of political awareness. As a result, any ideological expression had to occur strictly within the boundaries of official political consciousness. Beneath this imposed conformity lay the suppressed demons of anger, hatred, resentment, and irreconcilability. Cynicism became a dominant mode of existence, shaping a passive majority marked by intellectual and moral insensitivity, and a profound deficit of compassion and empathy.

Keywords: Alexander Shtromas, Sovietism, dissident, dissent, intrastructural dissent, extrastructural dissent.